Menescalia - Manuel Dieç

Autor:
Data de publicació: 23-10-2014

Imatges dinàmiques

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

Procedència de les il·lustracions:

1. València, Arxiu Històric Municipal, Manuals de Consells, A-31, ff. 73v74r.

2. València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 624, f. 3r.

3. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1661, f. 7r.

4. Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 5-4-46, f. 11v.

5. València, Biblioteca

Històrica de la Universitat de València, ms. 624, f. 2r.

6. Yale, Yale University Library (Beinecke), ms. General 454, f. 1r.

7. Edició de Saragossa, Pablo Hurus, 1499.

8. Edició de Barcelona, Joan Rosembach, 1515.

9. Edició de Barcelona, Joan Giglo i Dimes Bellestar, 1523.

10. Edició de Valladolid, Juan de Burgos, 1500.

11. Edició de Valladolid, Juan de Burgos, 1500.

12. Edició de Saragossa, Diego Hernández, 1545.

13. Alonso Suárez, Recopilación de los más famosos autores griegos y latinos…, Toledo, Miguel Ferrer, 1564.

14. Carlo Ruini, Anatomia del cavallo..., Venècia, Fioravante Prati, 1618.

15. Martín Arredondo, Tratado segundo: Flores de albeytería..., Madrid, María de Quiñones i Juan de Valdés, 1661.

16. Salvador Montó, Sanidad del cavallo, València, Josep Esteve Dolç, 1742.

Perfil biogràfic
El Llibre de la menescalia
Bibliografia
Recursos web
Notes al marge

Perfil biogràfic

Manuel Díez (València, ca. 1381 - 1443) fou l'autor del més acabat producte de la medicina dels cavalls, o "art de la menescalia", als països de l'antiga Corona d'Aragó de finals de l'Edat Mitjana i el Renaixement. Escrit originalment en el català de la València natal de l'autor cap a 1424-1436, amb enorme difusió, aviat fou traduït a altres llengües i la seva vàlua fou reconeguda, especialment al marc ibèric, però també a Itàlia, a França, a Alemanya i a les colònies del Nou Món fins avançada l'època moderna. Com abans havia fet Giordano Ruffo, noble al servei de l'emperador Frederic II, i més tard faria el també noble Carlo Ruini, Díez va decidir escriure un manual tècnic sobre la matèria. Però, qui era Manuel Díez i per què tenia aquestes inquietuds?

Manuel Díez fou un noble valencià d'ascendència aragonesa, fill de Rodrigo Díez i de Ramoneta de Vilanova. Rodrigo, fill d'un homònim, era nét del conseller i vicecanceller de Pere III el Cerimoniós també homònim, ennoblit pel monarca, i Ramoneta era filla i hereva de Ramon de Vilanova, conseller i camarlenc del mateix rei. Tot i que amb possessions a l'interior del país (Rodrigo i Ramoneta havien adquirit Artana, Quartell i Betxí, però no sabem si les va heretar Manuel, que sí que va posseir Andilla, adquirida el 1432 als comtes de Prades), el llinatge formava part de la noblesa urbana de la ciutat de València, en les faccions de la qual s'inscrivia. Aliats inicialment dels Centelles, els Díez sembla que van bascular cap al bàndol dels seus enemics, els Vilaragut, durant el conflicte successori obert a la Corona d'Aragó a la mort de Martí l'Humà (1410). Els Vilaragut, abanderats en el regne de València dels drets sucessoris del comte Jaume d'Urgell, van reunir un parlament addicte a Vinaròs el 1411, entre els membres del qual, precisament, documentem per primera vegada Manuel Díez. Al llarg d'aquell mateix any, els urgellistes valencians van resultar vençuts pels seus antagonistes a la batalla de Morvedre, canvi polític que decidiria la tornada de la família a les seves antigues aliances i la seva ferma adhesió al partit antequerista. Durant el Compromís de Casp (1412), Manuel Díez fou un dels sis ambaixadors que van acompanyar els tres compromissaris electes del regne de València i que majoritàriament van donar suport a Ferran d'Antequera.

Amb la nova dinastia, Manuel va entrar al servei reial en formar part, com a majordom, de la cort imposada per les autoritats catalanoaragoneses al jove fill i successor de Ferran, Alfons IV (V) el Magnànim, en substitució del seu fins llavors habitual entorn castellà (1417). Igual que altres membres d'aquesta nova cort, Manuel Díez va saber guanyar-se la confiança del monarca, que el va mantenir en la nòmina de majordoms. Aquests oficials tenien al seu càrrec l'administració de la Casa del rei en tots els aspectes materials i formaven part del consell del monarca. La majordomia era múltiple, amb un majordom principal, en mans d'un noble de més alt rang, i d'altres de secundaris; Manuel Díez va ser un d'aquests majordoms secundaris, excepte durant un breu període de 1419 en què va exercir el càrrec principal.

Com a membre de l'estament militar, fou convocat a les corts del regne de València celebrades els anys 1417-1418, 1428 (com a procurador de Frederic d'Aragó, comte de Luna, nét del rei Martí), 1429 i 1437-1438, i a les corts generals de Montsó de 1435-1436. En l'exercici de les seves funcions de majordom, va participar a la campanya d'Itàlia de 1420-1423, durant la qual va acompanyar el rei a Sardenya, Còrsega, Sicília i Nàpols.

Alfons va remunerar els seus serveis amb l'administració de la primera alcaidia que quedés vacant al regne de València (1420) i amb la del castell d'Alpont, amb facultat de cedir aquesta última al seu fill Rodrigo quan pogués fer efectiva la primera (1421), i el va autoritzar a tornar anticipadament a València (gener de 1423). Finalment, va assumir la batllia i alcaidia del castell i de la Vall d'Uixó (1424), vacant per defunció de Jordi de Sant Jordi. El 1430 Manuel Díez fou un dels nobles convocats a la guerra amb Castella. Va administrar el districte del castell d'Uixó fins que fou alienat del domini reial i cedit pel rei al seu germà, l'infant Enric (1436). Sant Jordi no fou l'únic literat que cal esmentar en la seva biografia: quan Joanot Martorell va desafiar Joan de Montpalau (1437), aquest darrer va escollir Manuel Díez entre els seus àrbitres.

El 1440, en el marc de nous conflictes amb Castella, Alfons va decretar la confiscació dels béns de l'infant Enric i la devolució de l'alcaidia de la Vall d'Uixó a Manuel Díez. Tres anys més tard, el 23 de juliol de 1443, va fer testamet davant d'un notari de la seva vila d'Andilla, i es va publicar dos dies després. Va ser enterrat al sepulcre familiar del convent del Carme de València.

Manuel Díez es va casar dues vegades. En primeres núpcies amb Castellana de Montagut (ca. 1405) i, en segones, amb Blanca de Calataiud (1423), amb les quals va tenir almenys quatre fills. Amb la primera, Rodrigo, el primogènit, que fou cortesà, corsari i poeta, i Gaspar, que, com aquell, progressà en la cort. Amb la segona, Manuel, que adquirí Andilla del seu germà Rodrigo el 1458 i també fou enterrat al Carme, i Miquel.

Manuel Díez va conèixer, per la seva condició de noble i pel càrrec palatí de majordom, les necessitats dels cavallerissos i dels menescals, que en depenien. Els nobles del seu temps, com havia recollit Ramon Llull i després ho faria Jaume Roig, tenien importants coneixements de menescalia, que formava part de la seva formació com a cavallers. Per altra banda, els menescals, seguint l'exemple dels cirurgians, havien iniciat un lent procés de professionalització. La demanda de guies tècniques de la matèria en llengua vulgar era important i estava destinada a ser creixent. És en aquest context que cal entendre la decisió de Manuel Díez d'elaborar un Llibre de la menescalia en català que compendiés i ordenés els coneixements de la medicina equina o menescalia de la seva època.

Aquesta obra, única que coneixem del seu autor, fou elaborada després de la campanya d'Itàlia de 1420-1423, molt probablement mentre era alcaid de la Vall d'Uixó, a partir de 1424, i abans de 1436. Aquest any va formar part, juntament amb el metge i escriptor Jaume Roig i altres personatges de la València del seu temps, de la comissió que el municipi va crear per a seleccionar el primer dels tribunals que, des d'aleshores, haurien d'examinar els menescals que volguessin exercir el seu ofici a la ciutat (fig. 1). Era la primera disposició en aquest sentit en terres de la Corona d'Aragó i una de les primeres de l'Occident medieval. La participació de Manuel Díez en aquesta iniciativa de reforma social prova l'autoritat que li era reconeguda en la matèria, sens dubte deguda a l'acceptació del seu manual de menescalia, que aviat seria objecte d'utilització per part d'altres autors de menescalia (com ara Salvador Vila, probablement menescal de Barcelona, que a mitjan s. XV n'elaborà una adaptació).

El Llibre de la menescalia consta de dues parts, que sovint s'han considerat dues obres diferents: un Llibre de cavalls, molt més extens, i un Tractat de les mules, dedicats a la hipologia i a la hipiatria dels cavalls i de les mules, respectivament, amb diverses nocions de dietètica i de cirurgia. El conjunt s'acompanya, tant en els manuscrits com en les edicions impreses, d'un breu apèndix d'il·lustracions, de contingut variable, que sol reunir nocions bàsiques d'anatomia, vocabulari tècnic, astrologia mèdica i terapèutica. L'adaptació de Vila i alguns dels impresos de l'obra original afegeixen també un qüestionari-guia per a l'examen dels menescals. Si bé el primer d'aquests apèndixs, almenys en part, segurament és original, el segon sembla afegit durant el procés de difusió de l'obra.

El tractat es fonamentava en la mateixa experiència de l'autor i en els millors compendis de menescalia del seu temps, que recollia i reexposava àmpliament i de forma molt ordenada i accessible: el Liber marescalcie de Lorenzo Rusio (Roma, ca. 1301-1307) i el Libro de fecho de los caballos escrit en l'entorn d'Alfons XI de Castella (1312-1350).

Alguns erudits moderns, desconeixedors de les tècniques compositives medievals i emparant-se anacrònicament en el concepte de plagi, han pensat, a l'observar que en bona mesura reproduïa el text dels seus referents, que es tractava d'una obra sense valor i amb nul·la influència en la literatura hipiàtrica posterior. El cert és, però, que va connectar de seguida amb la demanda existent (de menescals i de nobles, sobretot) i, a l'àmbit ibèric, va esdevenir quasi immediatament el text canònic sobre la matèria durant el segle XV i bona part del XVI.

La circulació manuscrita de l'original català fou ben intensa (fig. 2, 3, 4, 5 i 6): és, en efecte, el text cientificotècnic en aquesta llengua del qual conservem més manuscrits (una desena). A finals del segle XV (1495) va ser traduït a l'aragonès per Martín Martínez de Ampiés (Libro de albeytería); poc més tard (1500), aquesta traducció fou “emendada e corregida” per a adaptar-la al castellà central, i del castellà es va traslladar al gallegoportuguès. Abans d'acabar el segle XV també es va traduir al francès i al napolità.

Amb les traduccions fetes a finals del segle XV va arribar a la impremta, en aragonès (Saragossa, 1495 i 1499), en castellà (Valladolid, 1500; Toledo, 1507, 1511 i 1515; Saragossa, ca. 1518-1524; Burgos, 1530; Jaén, 1534; Salamanca, 1544 i 1545; i Saragossa, 1545) (fig. 7, 10, 11 i 12) i en català (Barcelona, 1513 i 1523). Els editors inventaren comandes reials, conferències de menescals i dedicatòries totalment espúries per tal d'afavorir el negoci, que sovint s'han pres com a verídiques.

Les edicions impreses catalanes (fig. 8 i 9) contenen, en realitat, una retrotraducció al català efectuada a partir de la ja molt difosa traducció castellana, encara una prova més del valor de l'obra. I del català novament al castellà: fou a partir d'aquesta retrotraducció catalana que Alonso Suárez, ja en la segona meitat del segle XVI, va traduir una altra vegada al castellà la segona part de l'obra (Toledo, 1564) (fig. 13).

L'última edició completa de l'obra s'havia fet, en castellà, a mitjan segle XVI (Saragossa, 1545) (fig. 12), però durant els dos segles següents el valor de l'obra de Manuel Díez fou reconegut per diversos autors europeus i del Nou Món, que decidiren citar-la com a autoritat en la matèria. Així ho van fer, per exemple, l'anònim autor del Volger Koijtre (Nuremberg, 1573), Carlo Ruini (Bolonya, 1598, reimprès durant els segles XVII i XVIII i amb traduccions a altres llengües) (fig. 14), Jean Héroard (París, 1599), el mexicà Juan Suárez de Peralta (segona meitat del s. XVI), Martín Arredondo (Madrid, 1658, 1661, 1669, reeditades al segle XVIII) (fig. 15) i Salvador Montó (València, 1742) (fig. 16). Aquesta llista d'exemples, segurament incompleta, dóna fe de la vàlua i de la pervivència de l'aportació de Manuel Díez.

Bibliografia

Edicions:

C. Álvarez Márquez, Manuel Díaz, Libro de Albeytería. Estudio y transcripción de —, Sevilla, 1991 (ed. facsímil d'alguns folis, amb l'aparat d'il·lustracions, d'un dels mss.).

M. Cordero del Campillo, Manuel Díaz, Libro de Albeytería. Introducción de —, León, 2001 (facsímil de l'ed. castellana de Valladolid, 1500).

A. Cortijo i A. Gómez Moreno, dins F. Marcos Marín et al. (dir.), Archivo digital de manuscritos y textos españoles [= ADMYTE], Madrid, 1992, disc 1, núm. 32 (transcripció i facsímil de l'ed. aragonesa de Saragossa, 1499).

L. Faraudo de Saint-Germain, “El texto primitivo inédito del Tractat de les mules de Mossén Dieç”, Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona , 22, (1949), 23-62 (ed. del “Tractat de les mules” a partir de pocs mss.).

Edició crítica en preparació de l'obra original completa a cura de L. Cifuentes.

Estudis:

L. Cifuentes i C. Ferragud, “El Libre de la menescalia de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares”, Asclepio, 51 (1999), 93-127.

L. Cifuentes, La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement, Barcelona-Palma de Mallorca, 2002 (2a ed. revisada i ampliada el 2006), pp. 149-150.

V. Dualde Pérez, Historia de la albeytería valenciana, València, 1998, pp. 258-267.

A. Gasparetti, “Un trattato di Mascalcia del secolo XV in lingua catalana”, Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, 12 (1931), 289-335.

Y. Poulle-Drieux, “L'hippiatrie dans l'Occident latin du XIII e au XV e siècle”, dins G. Beaujouan, Y. Poulle-Drieux i J.-M. Dureau-Lapeyssonnie, Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge, Ginebra-París, 1966, pp. 9-167, a les pp. 36-38.

B. Prévot i B. Ribémont, Le cheval en France au Moyen Âge. Sa place dans le monde médiéval; sa médecine: l'exemple d'un traité vétérinaire du XIVe siècle, la Cirurgie des chevaux, Orléans, 1994, pp. 342-344.

C. Sanz Egaña, Historia de la veterinaria española: albeitería, mariscalería, veterinaria, Madrid, 1941, pp. 99-103.

J. Torró (ed.), L. de Requesens, B. Miquel, M. Garcia, R. Dies, L. de Vila-rasa, F. Sunyer, Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim: edició crítica de —, Barcelona, 2009, pp. 177-196.

Recursos web

PhiloBiblon

Descripcions d'alguns manuscrits i impresos en català i en castellà de l'obra de Manuel Díez (Dieç, Dies).

Llibre de menescalia de Manuel Díez (Institución Colombina)

Reproducció digital de l'aparat iconogràfic del manuscrit de Ferran Colom, amb una breu ressenya de l'obra que conté alguns errors.

Biblioteca Digital Dioscórides (Univ. Complutense de Madrid)

Reproduccions digitals parcials d'algunes edicions de la traducció castellana (Libro de albeytería) conservades a la Biblioteca Histórica "Marqués de Valdecilla" de la Universidad Complutense de Madrid.

Edicions electròniques de Sciència.cat

Recull de recursos a internet amb reproduccions digitals de manuscrits i impresos i d'edicions de l'obra de Manuel Díez.

Notes al marge

1) menescalia / manescalia

Pel que fa a l'ortografia catalana de les paraules "menescal" i "menescalia", malgrat l'etimologia i les recomanacions

dels diccionaris moderns, optem per la solució amb e en la primera síl·laba, per tal com aquesta és la forma present de forma majoritària a la documentació oficial (en particular, a la de la Cancelleria reial), la que apareix majoritàriament en les còpies dels llibres de l'art més acurades (observeu que fins i tot l'utilitzen els impresos barcelonins de 1515 i 1523 de l'obra de Manuel Díez), i la que s'ha conservat viva en la toponímia local i en el record en els parlars occidentals de la llengua catalana. La forma amb a és majoritàriament tardana, producte de la confusió fonètica entre a i e, i apareix sobretot en textos de segon ordre (receptaris), escrits per individus gramaticalment ignorants.

2) Díez / Dieç / Dies / Díaz / Días

Tant a la documentació coetània com, sobretot, als manuscrits i impresos de l'obra en català i en altres llengües el seu cognom adopta diverses formes gràfiques. Als manuscrits i impresos en català, sol aparèixer catalanitzat en les grafies “Dieç” o “Dies”, fonèticament equivalents. A la documentació oficial coetània, en particular a la de la Cancelleria reial i a la notarial, predomina de molt la forma "Díez", que aquí considerem com a preferent (sense perjudici de l'ús legítim de les altres formes, sancionades per la tradició ja en època de l'autor). Les formes impròpies "Díaz" i "Días" apareixen només en alguns impresos castellans.

3) de Calatayud

A partir del genealogista valencià Hipòlit de Samper (Montesa ilustrada, València 1669, p. 591.a), se li ha assignat molt sovint el segon cognom “de Calatayud”, que, tanmateix, les fonts originals apliquen al seu fill homònim, mentre que ell era anomenat "de Vilanova”. No obstant això, únicament es tracta d'un ús circumstancial, limitat als pocs documents en els quals coincideixen tots dos i amb simple intenció diferenciadora, atès que fins a l'època moderna no s'estendrà l'ús de dos cognoms. Tot i l'actuació correcta de Ximeno, Antonio i Fuster (que l'anomenen només "Manuel Díez"), Ribelles reproduí l'error de Samper, transmès per altres erudits dels segles XVIII i XIX, i encara és sovint mantingut per estudis i catàlegs actuals.

4) Flors del Tresor de beutat

Alguns autors atribueixen a Manuel Díez l'obra coneguda com Flors del Tresor de beutat, conservada al ms. 68 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Aquesta falsa atribució deriva de la mala interpretació que va fer un usuari anònim del segle XVII dels texts de presentació de les obres afegits pel compilador en aquest ms. S'ha suggerit també que el compilador podia haver estat Manuel Díez, però no hi ha cap indici que permiti afirmar-ho.

13-X-2011. Actualitzat: 15-X-2013.

Lluís Cifuentes

Per citar aquest text: Lluís Cifuentes, "Manuel Díez i el seu manual de menescalia: la culminació de la veterinària en el marc ibèric tardomedieval i renaixentista", Sciència.cat <http://www.sciencia.cat/biblioteca/temes/mdiez.htm>, 5-III-2007 (consultat: *data de la consulta*).

Galeria d'imatges

1. Els majordoms a les Leges palatinae de Jaume III de Mallorca (1337), fonament de les Ordinacions de la cort de Pere III el Cerimoniós (Brussel·les, Bibliothèque Royale de Begique, ms. 9169, f. 51r).

2. Manuel Díez va ser present al setge de Bonifacio (Còrsega) el 1420-1421, durant la primera campanya d'Itàlia d'Alfons el Magnànim. Vista de la ciutat, amb les escales tallades a la roca que, segons la llegenda, van construir en una nit els catalanoaragonesos per conquerir-la.

3. Baronia d'Andilla (Serrans), domini feudal que Manuel Díez va adquirir el 1432 als comtes de Prades i que va heretar el seu fill homònim.

4. Castell d'Uixò (sobre el turó), l'alcaidia del qual va exercir Manuel Díez durant els anys 1424-1436 i 1440-1443. Durant el primer període hauria escrit almenys el Llibre de cavalls.

5. Acta de l'elecció del primer tribunal examinador de menescals a la ciutat de València, el 23/03/1436, amb Manuel Díez i Jaume Roig a la comissió electora (València, Arxiu Històric Municipal de Vaència, Manuals de Consells, A-31, ff. 73v-74r, extret de V. Dualde, Historia de la albeytería valenciana, p. 159).

6. Claustre del convent del Carme de València. El 1443 Manuel Díez va ser enterrat a la sepultura que la família tenia al presbiteri de l'església d'aquest convent.

7. Pròleg del Llibre de cavalls, en un ms. del s. XV del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (València, Biblioteca Històrica de la Universitat de València, ms. 624, f. 3r).

8. Inici del pròleg del Llibre de cavalls, en un ms. del s. XV del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Yale, Yale University Library [Beinecke], ms. General 454, f. 3r). La imatge no correspon a Alfons el Magnànim, com es diu en alguns catàlegs, ni a cap llinatge nobiliari concret, sinó que vol representar genèricament un cavaller.

9. Situació i terminologia de les malalties que vénen a les extremitats del cavall. Apèndix gràfic d'un ms. del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1661, f. 7r, exemplar copiat l'any 1502 per a Joan d'Eimeric, baró de Rubinat i conseller de Ferran el Catòlic).

10. Manera d'aplicar una lavativa a un cavall. Apèndix gràfic d'un ms. del s. XV del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 5-4-46, f. 11v).

11. Signes del zodíac que regeixen cadascun dels membres del cavall. Apèndix gràfic d'un ms. del s. XV del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Yale, Yale University Library [Beinecke], ms. General 454, f. 1r).

12. Punts on s'han d'efectuar les sagnies al cavall en cas de necessitat. Apèndix gràfic d'un ms. del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1661, f. 6r, exemplar copiat l'any 1502 per a Joan d'Eimeric, baró de Rubinat i conseller de Ferran el Catòlic).

13. Els punts on practicar les sagnies al cavall, a l'apèndix d'il·lustracions d'un ms. del Livro de la menescalcia de li cavalli de Lorenzo Rusio (Nova York, Morgan Library, ms. 735, f. 2v).

14. Inici de la guia per a l'examen dels menescals al Llibre de menescalia del menescal Salvador Vila, fet a mitjan s. XV (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 423, f. 57v).

15. Manuscrit de la traducció al napolità de vers 1488 del Llibre de cavalls de Manuel Díez (Catània, Biblioteche Riunite Civica e A. Ursino Recupero, ms. A-7, f. 1v).

16. Manuscrit de la traducció al francès del s. XV del Llibre de cavalls de Manuel Díez (París, Bibliothèque nationale de France, ms. Esp. 2002, f. 1r).

17. Epíleg en lloança de la impremta i colofó, a la segona edició de la traducció aragonesa del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Saragossa, Pablo Hurus, 1499, f. 60r).

18. Portada de la primera edició de la traducció castellana del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Valladolid, Juan de Burgos, 1500).

19. Frens per corregir els vicis dels cavalls, a la primera edició de la traducció castellana del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Valladolid, Juan de Burgos, 1500, f. 29r).

20. Primera portada de la segona edició de la retrotraducció al català del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Barcelona, Joan Giglo i Dimes Bellestar, 1523).

21. Segona portada de la segona edició de la retrotraducció al català del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Barcelona, Joan Giglo i Dimes Bellestar, 1523).

22. Portada de l'última edició de la traducció castellana del Llibre de la menescalia de Manuel Díez (Saragossa, Diego Hernández, 1545).

23. Portada de l'obra d'Alonso Suárez, Recopilación de los más famosos autores griegos y latinos… (Toledo, Miguel Ferrer, 1564).

24. Portada de l'obra de Carlo Ruini, Anatomia del cavallo... (Venècia, Fioravante Prati, 1618).

25. Portada de l'obra de Salvador Montó, Sanidad del cavallo (València, Josep Esteve Dolç, 1742).

13/10/2011 - Actualitzat: 22/07/2017